

ΚΕΡΔΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΣΤΟΝ ΦΙΛΟΚΤΗΤΗ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ

ABSTRACT: In the dramatic place of Lemnos, in front of the double-mouthed cave, in which the exiled Philoctetes dwells, Neoptolemus creates his new consciousness as soon as he reinterprets the meaning of the prophecy, of the arrow and the wound, and acquires a new symbolic language with *kerdos* as a focal point. Around *kerdos*, Philoctetes also creates his new consciousness, gaining a new meaning of *eusebeia* while being healed of the merciless pain. The present article attempts to show how *kerdos*, being gradually assigned new interpretations, allows new symbolic meanings to emerge for the arrow, the wound and the prophecy, thus leading to the new meaning of *eusebeia*, which is the culmination of the notions that the tragedy of Philoctetes produces.

ΣΤΟΝ ΦΙΛΟΚΤΗΤΗ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ το κέρδος συνιστά σημείο αναφοράς για την ερμηνεία της τραγωδίας για τους εξής λόγους: Πρώτον, γιατί οριοθετεί τους αντίθετους δραματικούς κόσμους των προσώπων που εμπλέκονται στη δραματική σύγκρουση, δηλαδή του Οδυσσέα και του Φιλοκτήτη, και συνιστά σημείο συνοχής του ιδεολογικού πεδίου εντός του οποίου δρα και συγκροτείται μέσα στο δραματικό χρόνο του έργου μια νέα συνείδηση, όπως παρουσιάζεται στο πρόσωπο του Νεοπτόλεμου, που καλείται να συγκροτηθεί γύρω από την απάντηση στο ερώτημα: τι είναι κέρδος. Δεύτερον, γιατί συναρτάται με τα συμβολικά σημεία του έργου, το τόξο και την πληγή, και συνέχεται με τον χρησμό και τις πολλαπλές ερμηνείες του ως αφετηρία του λόγου της εκάστοτε ερμηνεύουσας συνείδησης. Τρίτον, γιατί δημιουργεί ένα συνειδησιακό πεδίο ανάμεσα στην πραγματικότητα της επιθυμίας και στο ολικό νόημα της πραγματικότητας, ανάμεσα στην ασυνείδητη στάση και τη συνειδητή δράση. Πρόκειται για ένα πεδίο αντίστοιχο με τον δραματικό χώρο της Λήμνου και της σπηλιάς του Φιλοκτήτη, ένα σημείο τομής όπου συγκροτείται το ανθρώπινο ιδεολογικό υποκείμενο, όπου ακριβώς τα αλγήματα μετασχηματίζονται σε νοήματα. Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται να δειχθεί πώς η σταδιακή ερμηνεία του νοήματος του κέρδους διαμορφώνει τη νέα συνείδηση του Νεοπτόλεμου και ανασηματολογεί το

νόημα των συμβολισμών του τόξου, της πληγής και του χρησμού και πώς εν τέλει με επίκεντρο το νόημα του κέρδους κατακτιέται ένα νέο νόημα για την ευσέβεια. Ένα νόημα που αποτελεί αφενός τον πυρήνα γύρω από τον οποίο διαμορφώνεται η νέα συνείδηση του Φιλοκτήτη και αφετέρου την κορύφωση των νοημάτων που παράγει αυτή τη τραγωδία.

Στον Πρόλογο του έργου ο διάλογος ανάμεσα στον Οδυσσέα και στον Νεοπτόλεμο κορυφώνεται σε μια στιχομυθία μεταξύ τους (στ. 100–22), όπου πραγματοποιείται και η αλλαγή της στάσης του Νεοπτόλεμου. Ο νεαρός ήρωας, ο οποίος μέχρι εκείνη τη στιγμή έχει αρνηθεί να συναινέσει στο να χρησιμοποιήσει το ψεύδος, κάμπτεται με το κρίσιμο επιχείρημα του Οδυσσέα, που διατυπώνεται στο στ. 111: *ὅταν τι δρᾶς εἰς κέρδος, οὐκ ὀκνεῖν πρέπει*.¹ Στη συνέχεια της στιχομυθίας ο Νεοπτόλεμος μαθαίνει ότι το δικό του κέρδος, η δική του δυνατότητα να αποκτήσει τη δόξα του πορθητή της Τροίας, συναρτάται σε απόλυτο βαθμό με το τόξο, όπως δηλώνεται καθαρά στη φράση που χρησιμοποιεί ο Οδυσσέας: *οὐτ' ἂν σὺ κείνων χωρὶς οὐτ' ἐκείνα σοῦ* (στ. 115). Η ρητή αυτή δήλωση συνιστά μια πρώτη αλλά μερική ερμηνεία από τον Οδυσσέα του χρησμού που αφορά το τόξο, καθώς σημαίνεται ότι το τόξο ως αντικείμενο καθεαυτό, αποκομμένο από τον κάτοχό του, αντιπροσωπεύει την ικανότητα και τη δύναμη κατάκτησης, που με τη σειρά της αντικειμενοποιείται και αποκόπτεται από τον φορέα της. Σύμφωνα με αυτή τη χρηστική ερμηνεία, ο Φιλοκτήτης μπορεί να διαχωριστεί από την ικανότητα αυτοπραγμάτωσης και ύπαρξής του, αφού αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αντικείμενο που θα υπηρετήσει το κέρδος ενός άλλου, ή των άλλων ανθρώπων. Αμέσως μετά ο Νεοπτόλεμος είναι έτοιμος να πει: *θηρατέ' <ἂν> γίγνοιτ' ἂν, εἴπερ ὧδ' ἔχει* (στ. 116), και να ακούσει ότι με αυτόν τον τρόπο θα αποκτήσει “δύο δωρήματα”: θα ονομασθεί σοφός και ἀγαθός συγχρόνως (στ. 119). Η *αἰσχύνη* που μπορεί να του αποφέρει συγχρόνως με το κέρδος η χρήση του δόλου δεν αναστέλλει τη συνειδητή δράση του, καθώς λέει: *ἴτω· πῶσω, πᾶσαν αἰσχύνην ἀφείς* (στ. 120).

Η συναίνεση του Νεοπτόλεμου είναι ολοκληρωτική και δηλώνεται ρητά: *σάφ' ἴσθ', ἐπεὶπερ εἰσάπαξ συνήνεσα* (στ. 122). Είναι έτοιμος λοιπόν να επιτελέσει τον ρόλο του ως *ὑπηρέτης*, όπως τον όρισε γι' αυτόν ο Οδυσσέας. Ο Νεοπτόλεμος συναινεί επίσης στο να παραγνωρίσει τον πατρικό λόγο, τον οποίο αναγνωρίζει ως οικεία φύση του, για μία μόνο μέρα και να αυτοαναγνωριστεί στο ιδεολογικό πεδίο του κυνισμού, όπως το ζητεί και το ορίζει ο Οδυσσέας με την αναπόδραστη καθαρότητα της φράσης:

1. Ως προς το αρχαίο κείμενο ακολουθείται η έκδοση του H. Lloyd-Jones και του N. G. Wilson (Oxford 1990).

δός μοι σεαντόν (στ. 84). Ο ορισμός του περιλαμβάνει και κατονομάζει ως μέσα την κλοπή και την τέχνη του λόγου και του δόλου, ως ποιότητα την ηδονή της απόκτησης και της νίκης, ως προϋπόθεση ένα διάλειμμα αναίδειας, ως δυνατότητα την παρουσίαση της πράξης ως δίκαιης και ως πρόσθετο κέρδος την κατ' όνομα ευσέβεια (στ. 77–85). Το αποτέλεσμα της συναίνεσης προσπαθεί να εμπεδώσει ο Οδυσσέας με μία προειδοποίηση, ότι θα στείλει κάποιον έμπορο να ελέγξει την πορεία του έργου, με μία συμβουλή, να ακούσει απ' αυτόν τα συμφέροντα, και με την επίκληση του δόλιου Ερμή και της Αθηνάς Νίκης, στο ιδεολογικό πεδίο των οποίων ο ίδιος αυτοαναγνωρίζεται (στ. 123–34). Πρόκειται για το σαφώς πλέον ορισμένο πεδίο του κέρδους, στο οποίο προσκαλεί τον Νεοπτόλεμο, και δια του οποίου τον εγκალεί προκαταβολικά στην περίπτωση που δεν συναινέσει, επισείοντας εναντίον του την απώλεια του δικού του κέρδους και την λύπη των Αχαιών.

Ο Οδυσσέας είναι η περίπτωση του ανθρώπου που μπορεί να διαχέει τη συνείδησή του και να την αναπαράγει μέσα στον κόσμο. Και παρότι πουθενά δεν φαίνεται να λειτουργεί με σκοπό το ιδιοτελές ατομικό του κέρδος, αφού λειτουργεί για λογαριασμό του στρατού των Αχαιών, η επίγνωση της τέχνης του να εκτρέπει την άλλη συνείδηση και η αξίωσή του να διαχειρίζεται την επιθυμία γύρω από την οποία συγκροτείται το άλλο υποκείμενο, καθώς και η ικανότητα να εξορίζει από το δικό του συνειδησιακό πεδίο την ενοχή, ορίζουν το είδος της κυνικής στάσης που επιλέγει για να αντιτάξει στην πληγή του Φιλοκτήτη.² Στα παραπάνω προστίθεται ασφαλώς και η μερική διατύπωση και ερμηνεία του χρησμού. Στην πραγματικότητα ο χρησμός, ο οποίος συναρτά την κατάκτηση της Τροίας με τη μετάβαση του Φιλοκτήτη στην Τροία, διατυπώνεται στην ολότητά του

2. Η λέξη κλειδί για τη στάση του Οδυσσέα, του οποίου το ατομικό κέρδος συμπίπτει με το κοινό όφελος, είναι η νίκη. Βλ. M. W. Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge 1989, 187–88. Καθώς το “σόφισμα” του σοφού Οδυσσέα, δηλαδή το σχέδιό του να απαγάγει τον Φιλοκτήτη, αποτυγχάνει, ο θεατής δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί για την αποτελεσματικότητα αυτού του είδους της σοφίας, όταν χρησιμοποιείται για τη διαχείριση της αδυναμίας του άλλου ανθρώπου. Βλ. και N. Austin, *Sophocles' Philoctetes and the Great Soul Robbery*, London 2011, 48. Η διαχείριση της επιθυμίας και η εξορία της πληγής είναι σημεία όπου τέμνονται η τραγωδία και η ψυχανάλυση. Σύμφωνα με τη θεωρία του Λακάν, όπως την ερμηνεύει ο M. Buchan, “Sophocles with Lacan”, στο K. Ormand (επιμ.), *A Companion to Sophocles*, Malden, Oxford, West Sussex 2012, 492–504, το μάθημα της τραγωδίας και της ψυχανάλυσης είναι ότι η υποταγή της επιθυμίας σε κάθε είδος άσκησης ενέχει άπειρους κινδύνους (σ. 495). Ο τραγικός ήρωας σχετίζεται εκεί με την προδοσία της επιθυμίας (σ. 494).

για πρώτη φορά αργότερα, από το διπλασιασμένο υποκείμενο του Οδυσσέα, τον Έμπορο, ως μέρος της κοινής με τον Νεοπτόλεμο εξαπάτησης του Φιλοκτήτη (στ. 610–13). Αυτό μαρτυρά ότι ο Οδυσσεάς αναγνωρίζει την ανάγκη της επιστροφής του ίδιου του πληγωμένου Φιλοκτήτη. Όμως στο ιδεολογικό πεδίο που αξιώνει να ορίζει, στο οποίο εντάσσει και τους θεούς,³ που τη συναίνεσή τους θεωρεί δεδομένη, ακόμα και τον επικυρίαρχο Δία και κάθε δίκαιο που απορρέει απ'αυτόν, το κέρδος της εκπόρθησης της Τροίας παραγνωρίζεται ως πλήρες νόημα. Η δική του ερμηνεία του χρησμού, ως κυρίαρχος λόγος, καθορίζει και τη δράση του Νεοπτόλεμου, συσχετίζοντας το κέρδος της κατάκτησης της Τροίας προπάντων με το τόξο και όχι με τον κάτοχό του, με τη χρήση και όχι με το νόημα του συμβολισμού του, με το αντικείμενο και όχι με το πρόσωπο που το κατέχει.⁴

Στον πρόλογο, λοιπόν, του έργου, εκτυλίσσεται ένα είδος υπο-πλοκής γύρω από την κλοπή της συνείδησης του Νεοπτόλεμου⁵ που θα αποτελέσει βάση της μείζονος πλοκής⁶ γύρω από την κλοπή της ψυχής του Φιλοκτήτη. Στο πλαίσιο αυτής της δευτερεύουσας πλοκής η κλοπή συνυφίνεται με το κέρδος και το κέρδος με το τόξο. Στον πρόλογο επίσης αποκαλύπτεται ο μηχανισμός της συναίνεσης ως ένα είδος κλοπής της συνείδησης, ως ένα είδος πολλαπλασιασμού μιας συνείδησης μέσω της αναπαραγωγής της ιδεολογίας από την οποία εμφορείται. Στον δραματικό χώρο της Λήμνου τέλος, στο νησί της χωρίς τέλος μοναξιάς και ερημίας, μπροστά στο δίστομο βράχο της σπηλιάς, πραγματοποιείται, μέσω της ιδέας του κέρδους και με επίκεντρο το τόξο, ένα είδος εισβολής της πραγματιστικής ιδεολογίας

-
3. Βλ. S. L. Schein, “Divine and Human in Sophocles’ *Philoctetes*”, στο: V. Pedrick – S. M. Oberhelman (επιμ.), *The Soul of Tragedy. Essays on Athenian Drama*, Chicago and London 2005, 31: “Odysseus’ casual exploitation of divinity for political ends characterizes him as a sophisticatedly tinged, contemporary Athenian politician, bent on having his own way however and whenever possible”. Ως ενσάρκωση του πολιτικού καιροσκοπικού αμοραλισμού βλέπει τον Οδυσσέα, εξετάζοντας τη χρήση της ηθικής γλώσσας η M. W. Blundell, “The Moral Character of Odysseus in *Philoctetes*”, *GRBS* 28 (1987) 307–29.
  4. Πρόκειται για εσφαλμένη αναγνώριση του νοήματος και του χρησμού και του τόξου, που προκύπτει από τη γενικότερη φιλοσοφική στάση του Οδυσσέα, ο οποίος αποτυγχάνει να κατανοήσει τον Φιλοκτήτη ως τον δικαιοματικό κάτοχο του τόξου, το οποίο είναι το σύμβολο της ηρωικής αρετής και της γνήσιας φιλίας. Βλ. Cr. Gill, “Bow, Oracle and Epiphany in Sophocles’ *Philoctetes*”, *G&R* (1980) 140.
  5. Τη διεκδίκηση της ‘πατρότητας’ του Νεοπτόλεμου από τον Οδυσσέα και τον Φιλοκτήτη στη βάση των διαφορετικών αξιών του καθενός επισημαίνει η H. Roisman, “The Appropriation of a Son: Sophocles’ *Philoctetes*”, *GRBS* 38 (1997) 127–71.
  6. Για τη διπλή πλοκή βλ. E. Wilson, “*Philoctetes*. The Wound and the Bow”, στο: *The Wound and the Bow*, New York 1959, 272–95.

στο χώρο της τραγικής συνείδησης. Συγχρόνως το λεξιλόγιο του κυνηγιού εισάγει τον θεατή σε ένα είδος θηρευτικής αναζήτησης του τραγικού νοήματος, που αρθρώνεται με επίκεντρο την ερμηνεία του χρησμού.

Η πρώτη μετακίνηση από το νόημα του τόξου στο νόημα της πληγής συμβαίνει στην Πάροδο του Χορού, όπου οι γέροντες ναυτικοί δηλώνουν την (σαν από πάντα δεδομένη) διάθεσή τους να υπηρετήσουν τις εντολές του Νεοπτόλεμου, όμως όχι χωρίς ενοχή, όχι χωρίς θρήνο για τις οδύνες, την ερημιά και τον ασυντρόφευτο λιμό του Φιλοκτήτη στη Λήμνο, αλλά και όλων των επί γης θνητών που δεν ανήκουν στο κοινό μέτρο (στ. 178–79).

Οι επαναλαμβανόμενες ερωτήσεις του Χορού για τον χώρο (*τίς τόπος, ἢ τίς ἔδρα; τίν' ἔχει στίβον*, στ. 157) και η απάντηση του Νεοπτόλεμου (*οἶκον μὲν ὄρθῃς τόνδ' ἀμφίθυρον / πετρίνης κοίτης*, στ. 159–60), με την έμφαση και πάλι στο διπλό άνοιγμα, στην πέτρα και στο σχήμα, δείχνουν προπάντων προς την υπερσημασιολόγηση του δραματικού χώρου, έτσι ώστε να δηλώνεται ως χώρος καταφυγής του άλγους και παγίδευσης του εισερχόμενου νοήματος συγχρόνως. Ο Νεοπτόλεμος όμως παγιδευμένος στο συνειδησιακό πεδίο του Οδυσσέα, όπου αναγνωρίζει την επιθυμία του να θηρεύσει το δικό του κέρδος, νομίζει πως γνωρίζει το αφανές νόημα της πληγής. Στους δικούς του αναπαιστικούς στίχους (191–200), αντιστρέφοντας τη σχέση παρελθόντος — μέλλοντος και συνδέοντας την πληγή με τον χρησμό, πιστεύει πως τα παθήματα της Χρύσης συνέβησαν από θεία βούληση και πρόνοια, ώστε να μη ρίξει ο Φιλοκτήτης τα ακαταμάχητα θεϊκά βέλη προτού φθάσει ο χρόνος που η Τροία θα κυριευθεί από αυτά τα βέλη. Άρα, ο μέγας Χρόνος, η θεία βούληση, η έχιδνα που πλήγωσε τον Φιλοκτήτη, οδηγούν όλα σε έναν σκοπό: στην εκπόρθηση της Τροίας από τον Νεοπτόλεμο. Η πληγή του Φιλοκτήτη υπήρξε για να υπηρετήσει το δικό του κέρδος.⁷ Δεν αποκλείεται αυτό να προκαλεί τον επόμενο στίχο του Χορού: *εὔστομ' ἔχε, παῖ* (στ. 201), παρότι η προοιωνιζόμενη εμφάνιση του Φιλοκτήτη δίνει στο νόημα του στίχου άλλη τροπή.

Προσποιούμενος άγνοια ο Νεοπτόλεμος, προκαλεί τον Φιλοκτήτη να συστηθεί και να εξιστορήσει τα βάσανά του. Στην πραγματικότητα η αυτοσύσταση του Φιλοκτήτη περιλαμβάνει πρώτα τα βάσανά του και στη συνέχεια το όνομά του. Είναι εκείνος που τον έριξαν αδιάντροπα στην ερημιά, που φθίνει από την άγρια νόσο, με το τραύμα που χάραξε η έχιδνα. Είναι αυτός ο “δεσπότης των Ηρακλείων όπλων”, ο κάτοχος του τόξου, ο Φιλοκτήτης. Και αφού εξιστορήσει τα βάσανα που προέρχονται από τη νόσο, περιγράφει στη συνέχεια τα βάσανα που προέρχονται από τη νήσο.

7. Βλ. και Schein, ό.π. (σημ. 3) 32.

Εκεί δεν πλησιάζει κανείς, δεν υπάρχει όρμος για να αράξει πλοίο, ούτε μέρος για να ξεφορτωθεί εμπόρευμα που θα αποφέρει κέρδος, επομένως: *οὐκ ἐνθάδ' οἱ πλοῖ τοῖσι σώφροσιν βροτῶν* (στ. 304). Ο Φιλοκτῆτης, παρότι κάτοχος του τόξου, παραγνωρίζεται στο πεδίο της ζημίας και της απώλειας, στο πεδίο της έκπτωσης από το κοινό νόημα, και δεν λαμβάνει υπ'όψιν καμία ερμηνεία, κανενός χρησμού. Στο διάλογό του με τον Νεοπτόλεμο αυτοτοποθετείται στο πεδίο των καλών, μαζί με τον Αχιλλέα,⁸ τον Αίαντα και τον Αντίλοχο, αυτών που υπέστησαν, από τους κακούς και από τους θεούς, την απώλεια, και εν τέλει τον θάνατο. Οι κακοί είναι για τον Φιλοκτῆτη αυτοί που επιβιώνουν, οι καλοί είναι αυτοί που χάνονται. Οι ήρωες είναι αυτοί που έχουν την πληγή, που εξουδετερώνει το κέρδος της επιβίωσης. Ο ίδιος ο Φιλοκτῆτης προτιμά το δάγκωμα της έχιδνας από το να βρεθεί ανάμεσα στους Ατρείδες και στον Οδυσσέα. Αυτό που δεν μπορεί να αντιμετωπίσει είναι ο κόσμος όπου, όπως τον περιγράφει ο Νεοπτόλεμος, *ὁ χείρων τὰγαθοῦ μείζον σθένει / κάποφθίνει τὰ χρηστά χῶ δειλὸς κρατεῖ* (στ. 456–57), ο κόσμος που αναγνωρίζει την έλλειψη αρετής ως σθένος και δύναμη, που παραγνωρίζει την πληγή ως αθεράπευτη δυσώδη νόσο, ως εμπόδιο για τις ευσεβείς θυσίες των στρατιωτών στους θεούς, και άρα τους στερεί το κέρδος της εκπόρθησης της Τροίας. Σ' αυτόν τον κόσμο η ευσέβεια, ως ενοχή απέναντι στην πληγή, ως έλεος απέναντι στον πόνο του άλλου, μαζί με τα δίκαια και τα χρηστά, είναι οριστικά εξόριστη. Γιατί ακόμα και οι θεοί, όπως λέει, συνεργούν στα κακά και εκμηδενίζουν τα καλά (στ. 446–50). Άρα δεν υπάρχει χρησμός που να τον αφορά και πέρα από τις κραυγές του πόνου, λόγος δεν μπορεί να αρθρωθεί παρά μόνο ως απόγνωση και απορία: *ποῦ χρῆ τίθεσθαι ταῦτα, ποῦ δ' αἰνεῖν, ὅταν / τὰ θεῖ' ἐπαθρῶν τοὺς θεοὺς εὔρω κακούς;* (στ. 451–52). Δεν υπάρχει κοινός ευσεβής λόγος συνείδησης, που να συναρθρώνει σε ένα κοινό νόημα το τόξο και την πληγή,⁹ την επιθυμία και την ενοχή, το κέρδος και την αρετή, στον οποίο ο τραγικός ήρωας να μπορεί να αυτοαναγνωριστεί. Αυτό που επιθυμεί είναι να επιστρέψει στο πατρικό του σπίτι,

8. Σε αυτό το έργο ο Αχιλλέας αντιπροσωπεύει ένα σύνολο αξιών, στο οποίο προβάλλεται η στάση του γιου του, παρέχοντας συγχρόνως στον θεατή μια οπτική γωνία από την οποία θα παρατηρεί και θα κρίνει τον χαρακτήρα και τις πράξεις του Νεοπτόλεμου, καθώς και τη σταδιακή ανάδυση της αχιλλείας φύσεως του νεαρού ήρωα. Βλ. P. Michelakis, *Achilles in Greek Tragedy*, Cambridge 2002, 162–64.

9. Η πληγή και το τόξο ως σύμβολα λειτουργούν συμπληρωματικά και στο ψυχολογικό και στο θεολογικό πεδίο. Βλ. Ch. Segal, “Philoctetes and the Imperishable Piety”, *Hermes* 105 (1977) 152. Για την πολλαπλότητα και υπαινικτικότητα ως χαρακτηριστικά της λειτουργίας των οπτικών συμβόλων βλ. Ch. Segal, “Visual Symbolism and Visual Effects in Sophocles”, *CW* 74 (1980) 125.

παραγνωρίζοντας ως μοναδικό πιθανόν μέλλον το παρελθόν του, προτού να έχει αρχίσει το ταξίδι του τόξου και η επίκτησις της πληγής, η θήρευση του κέρδους και το δῆγμα της ενοχής, προτού ριχτεί στο χώρο της τραγικότητας.¹⁰ Ο Φιλοκτήτης είναι έτοιμος να καταφύγει σε έναν χώρο και χρόνο όπου η συμβολική μάχη της αυτοσυνείδησης, η μάχη της ανθρώπινης συνύπαρξης, δεν έχει καν αρχίσει.¹¹

Οι σωματικοί και ψυχικοί πόνοι του Φιλοκτήτη βρίσκονται συμπυκνωμένοι στη λέξη *ἀλγήματα* (στ. 340), που χρησιμοποιεί ο Νεοπτόλεμος, καθώς ετοιμάζεται να εξιστορήσει τα απατηλά άλγη της δικής του “πλαστής” πληγής. Όμως, η εξιστορήση των πόνων του Φιλοκτήτη έχει ήδη προκαλέσει το πρώτο ρήγμα στη συνείδησή του και έχει ήδη αρχίσει η αλλαγή στον τρόπο που ο νέος άνδρας αντιλαμβάνεται τον κόσμο γύρω του.¹²

-
10. Για την οριακή κατάσταση του Φιλοκτήτη μεταξύ ζωής και θανάτου, μεταξύ ανθρωπότητας και ζωικής αγριότητας, που συμβολίζεται από τη σπηλιά, βλ. P. Vidal-Naquet, “Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλή και η εφηβεία”, στο: J. P. Vernant – P. Vidal Naquet, *Μύθος και τραγωδία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1974, 191-94.
11. Μόνο μετά την παρέμβαση του Ηρακλή στο τέλος της τραγωδίας, ο Φιλοκτήτης, αποχαιρετώντας νοσταλγικά το νησί της Λήμνου, αναγνωρίζει την παρουσία των θεών και στην ερημική διαμονή του και στον νέο προορισμό του, την Τροία, όπου βρίσκεται, σύμφωνα με τον τελευταίο στίχο του Χορού, και τον νόστο και τη σωτηρία. Βλ. Schein, ό.π. (σημ. 3) 44-45. Αν ο Νεοπτόλεμος αποκαθιστά τον Φιλοκτήτη στο ανθρώπινο νόημα του τόξου, στο νόημα της αλληλεγγύης και γενναιοψυχίας, ο Ηρακλής τον επανασυνδέει με το θεϊκό νόημα, με την εκπλήρωση του θεϊκού σχεδίου αποκαθιστώντας τον στο νόημα της ευσέβειας. Βλ. Segal, “Philoctetes”, ό.π. (σημ. 9) 153. Ο Φιλοκτήτης ακούει από τον Ηρακλή τα λόγια που η ψυχή του ποθεί διακαώς να ακούσει και έτσι η εμφάνιση του Ηρακλή ως επιφάνεια ανακαλεί το αμεσολάβητο όραμα μιας βαθιάς αλήθειας που αναγνωρίζεται και βιώνεται ενστικτωδώς. Βλ. Ch. Segal, *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles*, Cambridge 1981, 338-39.
12. Για την ικανότητα του Φιλοκτήτη να πείθει εκφράζοντας τον πόνο του, όταν υπάρχει η δυνατότητα να τον ακούει κάποιος, και για την απόκτηση της ικανότητας να επιφέρει αλλαγές στον νου του Νεοπτόλεμου και στον θεϊκό και φυσικό χώρο του έργου, βλ. S. Nooter, *When Heroes Sing. Sophocles and the Shifting Soundscape of Tragedy*, Cambridge 2012, 130-32. Αμφίσημη θεωρεί τη στάση του Νεοπτόλεμου στο σημείο αυτό η P. Easterling, “Character in Sophocles”, *G&R* 24 (1987) 126-27. Για την αλλαγή του Νεοπτόλεμου, μοναδική περίπτωση σε όλο το έργο του Σοφοκλή, βλ. Vidal-Naquet, ό.π. (σημ. 10), 189, 196-97. Αντίθετα, ίδιο από την αρχή ως το τέλος της τραγωδίας, με σταθερά χαρακτηριστικά τη φιλοδοξία και την αστάθεια τον βλέπει ο J. Kott, *Θεοφαγία. Δοκίμια για την αρχαία τραγωδία*, μτφρ. Α. Βερυκοκάκη, Αθήνα 1976, 168. Για τον Νεοπτόλεμο ως εξελισσόμενο χαρακτήρα, που ανακαλύπτει και αποκαλύπτει σταδιακά την εσωτερική του φύση βλ. M. Ryzman, “Neoptolemus’ Psychological Crisis and the Development of Physis in Sophocles’ *Philoctetes*”, *Eranos* 89 (1991) 35-41.

Όταν ο Νεοπτόλεμος αργότερα κρατά στα χέρια του το τόξο¹³ και, ενώ ο Φ. έχει πέσει σε λήθαργο, αντιλαμβάνεται τη ματαιότητα της πράξης της κλοπής, την απουσία κέρδους, και είναι πλέον σε θέση να δώσει μια δεύτερη ερμηνεία του χρησμού, αυτή τη φορά σε εξαμέτρους (στ. 839–42), με την οποία φαίνεται ότι ερμηνεύει διαφορετικά και το νόημα του κέρδους και τη βούληση των θεών.¹⁴ Στον Φιλοκτήτη ανήκει το κλέος της εκπόρθησης (τούδε γὰρ ὁ στέφανος, τούτον θεὸς εἶπε κομίζειν, στ. 841) και κανένα όφελος δεν προκύπτει, αν δεν μεταφερθεί ο ίδιος ο Φιλ. στην Τροία. Χωρίς αυτή την προϋπόθεση τα έργα είναι ατελή, το επιθυμητό κλέος είναι μάταιος κομπασμός και “αισχρόν όνειδος”. Με τη δεύτερη αυτή ερμηνεία του ο Νεοπτόλεμος αρθρώνει έναν λόγο, στον οποίο η δική του επιθυμία του κέρδους συρράπτεται με την αισχύνη και το όνειδος, άρα με την έλλειψη και την απώλεια, ως συνακόλουθα της συναίνεσής του στο ελλειμματικό νόημα του ψεύδους, ενώ αναγνωρίζει την πληγή του Φιλοκτήτη ως κέρδος που δεν έχει αποδοθεί, ως επιθυμία που δεν έχει εκπληρωθεί, ως εξόριστο νόημα που φιλοξενείται στην απώλεια. Σ’ αυτή την ερμηνεία το κέρδος αποσυνδέεται από το τόξο και συνδέεται με την πληγή, και ο λόγος του Νεοπτόλεμου αρθρώνεται σε διάλογο με τον χρησμό, ως συγκρουσιακός λόγος με τον αναγνωρισμένο κοινό λόγο, όπως εκφράζεται στην επόμενη αντιφατική δράση του. Αν για τον κυρίαρχο λόγο του Οδυσσέα προέχει το

13. Σύμφωνα με τον Segal, “Visual Symbolism”, ό.π. (σημ. 9) 132, η επαφή του Νεοπτόλεμου με το σύμβολο του ηρωικού παρελθόντος του Φιλοκτήτη μεταβάλλει το νόημα που έχει το τόξο για τον ίδιο. Δεν είναι πλέον ένα βραβείο πολέμου αλλά ορατό σύμβολο της εμπιστοσύνης και του δεσμού της ηρωικής φιλίας, με τον οποίο συνδέθηκαν ο Ηρακλής και ο Φιλοκτήτης. Σε αυτή την σχεδόν τελετουργική κίνηση της μεταβίβασης ο Νεοπτόλεμος αντιπροσωπεύει τον νεαρό Φιλοκτήτη, ενώ το τόξο διασφαλίζει λεκτικά και συμβολικά την παρουσία του Ηρακλή, πολύ νωρίτερα από την επιφάνεια του τέλους (σ. 133). Τη μεταβίβαση του τόξου θέτει στο επίκεντρο συζήτησης με θέμα τη μετατροπή των τελετουργικών μορφών και συγκινήσεων σε πολιτικό θέατρο η Lada-Richards, “Neoptolemus and the Bow: Ritual thea and Theatrical Vision in Sophocles’ *Philoctetes*”, *JHS* 117 (1997) 179–83. Για τη σημασία της φυσικής επαφής στη δημιουργία της σχέσης ανάμεσα στον Νεοπτόλεμο και τον Φιλοκτήτη, βλ. J. Kozak, “Therapeutic Touch in Sophocles’ *Philoctetes*”, *HSCPh* 99 (1999) 93–124.

14. Παρ’ ότι θεωρεί ότι ο ίδιος συνεχίζει να συμπορεύεται με τη βούληση των θεών, αυτό που αλλάζει είναι η δική του στάση, που προκύπτει από τη νέα ερμηνεία του χρησμού και που δεν υπηρετεί πλέον το δικό του συμφέρον αλλά τη σωτηρία του Φιλοκτήτη. Βλ. και Schein, ό.π. (σημ. 3) 36–38. Η αρχική περιορισμένη κατανόηση του χρησμού εξελίσσεται στη διάρκεια της δραματικής πράξης σε ολοκληρωμένη αποκατάσταση της επικοινωνίας ανάμεσα στον άνθρωπο και στο θεό όσο και ανάμεσα σε άνθρωπο με άνθρωπο και εν τέλει σε κατανόηση του εαυτού. Βλ. Segal, “Philoctetes”, ό.π. (σημ. 9) 142–46.

αντικείμενο και η χρήση του, για τον Νεοπτόλεμο προτάσσεται πλέον το πρόσωπο και προέχει η ανθρώπινη αρετή.¹⁵ Είναι η στιγμή που μέσα από την συμπόνια για τον πληγωμένο ήρωα αρθρώνεται ένας νέος λόγος συνείδησης, που φέρνει τον Νεοπτόλεμο πιο κοντά στον πατρικό λόγο, πιο κοντά στη δική του φύση.¹⁶

Η τρίτη φορά που θα ερμηνεύσει ο Νεοπτόλεμος τον χρησμό, είναι όταν, μετά από μια σειρά συγκρούσεων θα έχει επιστρέψει το τόξο,¹⁷ θα έχει αποκρούσει την έγκληση του Οδυσσέα και θα είναι σε θέση να υποδείξει στον Φιλοκτήτη το κέρδος από την μετάβασή του στην Τροία, στο χώρο των ανθρώπων και της κοινής δράσης, όπου του προσφέρεται η σωτηρία. Πρώτον, θα θεραπευτεί από την πληγή και, δεύτερον, θα αποκτήσει κλέος, που είναι και αυτό, αν όχι πρώτο, δεύτερο πάντως και σημαντικό: *καλή γὰρ ἡ 'πίκτησις, Ἑλλήνων ἕνα / κριθέντ' ἄριστον, τοῦτον...* (στ. 1344–45). Με την ένταξη και της πληγής στο πεδίο του κέρδους και με την πρόταξη του συμβολισμού της πληγής απέναντι στη χρήση του τόξου, ο μετασχηματισμένος λόγος του Νεοπτόλεμου βρίσκει τη διέξοδο στην άλλη έξοδο της σπηλιάς, όπου καταλήγει ως ανθρώπινη συμπόνια και φιλία, ως συνείδηση αλληλεγγύης και συνύπαρξης μέσα στον κόσμο, η μάχη της αυτοσυνείδησης.

Εκεί μπορεί να σκεφτεί κάποιος ότι τοποθετείται συμβολικά η εμφάνιση του Ηρακλή, η από μηχανής παρουσία του οποίου συμβαίνει για να

15. Όταν ο Νεοπτόλεμος αφήνεται να θρηνησει μαζί με τον Φιλοκτήτη, παρότι απομακρύνεται από την εκτέλεση του σχεδίου και καθιστά αδύνατη την εκπλήρωση του χρησμού, στην πραγματικότητα βρίσκεται πιο κοντά στο νόημα του χρησμού, που υπαγορεύει την αυθεντική συμφιλίωση με τον Φιλοκτήτη ως προϋπόθεση της κατάκτησης της Τροίας. Βλ. Gill, *ό.π.* (σημ. 4) 142.

16. Για τη συμμετοχή στον πόνο του άλλου, για τον αριστοτελικό ἔλεον, ως απάντηση της τραγωδίας στο αίνιγμα του πολιτισμού, με παράδειγμα τον Φιλοκτήτη, από τη σκοπιά της ψυχαναλυτικής θεωρίας βλ. C. F. Alford, *The Psychoanalytic Theory of Greek Tragedy*, New Haven – London, 1992, 147–52. Ο πατρικός λόγος ως προϋπάρχουσα συμβολική τάξη στην οποία υπόκειται το άτομο, ώστε να γίνει συνείδηση ή εγώ, είναι θεμελιακή έννοια της λακανικής θεωρίας. Βλ. J. Lacan, *Το σεμινάριο του Ζακ Λακάν, Βιβλίο XI. Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*, μτφρ. Α. Σκαρπαλέζου, Αθήνα 1982.

17. Η φυσική πράξη της επιστροφής στη σπηλιά αλλά και η μεταστροφή της στάσης ως αποτέλεσμα της συνειδησιακής σύγκρουσης υπογραμμίζεται με τη χρήση του επιθέτου *παλίντροπος*, αλλά και με την επανάληψη των λέξεων *πάλιν, αὖ, ἀθις*. Βλ. S. Goldhill, “Undoing in Sophoclean Drama: *Lysis* and the Analysis of Irony”, *TAPA* 139 (2009) 45. Τη διαφορά ανάμεσα στην πρώτη και στην τελευταία ερμηνεία της προφητείας θεωρεί η P. Easterling, “*Philoctetes* and Modern Criticism”, *Illinois Classical Studies* (1978) 30, όχι ως ασυνέπεια, αλλά ως κατάκτηση βαθιάς γνώσης.

ορίζει, ως προφητεία και νέος μύθος, το ιδεολογικό πεδίο στο οποίο εκβάλλει η δραματική σύγκρουση. Εγκαλώντας τον Φιλοκτήτη για τη φυγή του, τον προσκαλεί στο πεδίο της δράσης και της αυτοπραγμάτωσης,¹⁸ στο οποίο καλούνται να αυτοαναγνωρίζονται πλέον από κοινού, ως σύντροφοι που μοιράζονται την τροφή και τον λόγο, ως νέα πολλαπλασιασμένη ανθρωπίνη συνείδηση, *ὡς λέοντε συννόμω* (στ. 1436), ο Φιλοκτήτης και ο Νεοπτόλεμος. Ο Ηρακλής, αποκαθιστώντας τον Φιλοκτήτη στον μύθο του, θέτει τα όρια της σύγκρουσης και της συναίνεσης απέναντι στον κυρίαρχο κοινό λόγο¹⁹ και καλεί τον Φιλοκτήτη να μεταβεί στην Τροία αποδεχόμενος όσα θα του δοθούν ως αντάλλαγμα των πόνων του και ως βραβεία της αρετής του, η οποία μπορεί να εκδηλωθεί μόνο μέσα στην ανθρωπίνη κοινότητα.²⁰ Τον καλεί να αναγνωρίσει ως δικό του κέρδος την επιλογή της συνύπαρξης και την απαλλαγή από την οδύνη της αυτοαναίρεσης. Τον καλεί να αποκριθεί στην ικανότητα αυτοπραγμάτωσης, με την οποία έχει φιλοδωρηθεί η ύπαρξή του. Η απόκρισή του στο κάλεσμα της ύπαρξης είναι η θεραπεία της πληγής. Το παρελθόν δεν μπορεί να είναι τόπος επιστροφής και καταφυγής του άλγους και της ενοχής, γιατί είναι πεδίο στο οποίο διαβιούν οι συμβολισμοί, από όπου αντλείται το κέρδος του νοήματος. Στον λόγο του Ηρακλή,²¹ που εμφανίζεται ακριβώς την κρίσιμη στιγμή της επιλογής, σαν αναδυόμενη εσωτερική φωνή μιας συνείδησης που αποκρίνεται στο συναίσθημα της έμπρακτης συμπόνιας, δεν υπάρχει αρετή χωρίς κοινότητα ανθρώπων, δεν υπάρχει ύπαρξη χωρίς μάχη, δεν υπάρχει κέρδος χωρίς συνείδηση. Όταν η μάχη της Τροίας θα έχει κερδηθεί και όλα θα έχουν τελειώσει, ο Φιλοκτήτης μπορεί να απομείνει χωρίς τόξο και χωρίς πληγή. Το κέρδος τότε που απομένει είναι η ευσέβεια,

18. Η παρέμβαση του Ηρακλή προσφέρει στον Φιλοκτήτη τη δυνατότητα να εκπληρώσει τον ηρωικό εαυτό του. Βλ. Schein, *ό.π.* (σημ. 3) 44. Ως απάντηση του κόσμου στον Φιλοκτήτη, στην ικανότητα αλλαγής του κόσμου, την οποία αποκτά στη διάρκεια του έργου, ερμηνεύει την εμφάνιση του Ηρακλή η Nooter, *ό.π.* (σημ. 12) 139–46.

19. Αλλωστε τα σημεία του μυθικού συστήματος αντιστοιχούν σε κομβικές πολιτισμικές αξίες και συγκρούσεις. Βλ. P. Burian, “Myth into *muthos*: The Shaping of Tragic Plot”, στο P. Easterling (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge 1997, 191.

20. Βλ. Michelakis, *ό.π.* (σημ. 8) 165.

21. Ο Ηρακλής είναι το αρχέτυπο του μεγάλου εαυτού του Φιλοκτήτη, που ανακαλεί τον Φιλοκτήτη και τον Νεοπτόλεμο στον μύθο. Βλ. C. Whitman, *Sophocles: A Study of Heroic Humanism*, Cambridge 1951, 187. Το αξιοσημείωτο όμως είναι ότι, για να συναντηθεί ο Νεοπτόλεμος με τον μυθικό ηρωισμό του πατέρα του Αχιλλέα και ο Φιλοκτήτης με το ηρωικό ιδανικό του, χρειάζεται να δοκιμαστούν μέσα στο πεδίο της τραγικής δράσης και της τρωικής μάχης. Βλ. και Michelakis, *ό.π.* (σημ. 8) 165.

με νόημα κατακτημένο μέσα από τη δράση του έργου, ως συναίσθημα συμπίονιας και πράξη αλληλεγγύης, και παραμένει, όπως τα κουρέλια από την πληγή του Φιλοκτήτη, σαν ίχνος της συμβολικής μάχης αυτοσυνείδησης που δεν εξαφανίζεται ούτε μέσα στην απόλυτη πραγματικότητα του θανάτου. Και εκεί που η τραγωδία του Σοφοκλή τελειώνει, αρχίζει η τραγωδία της πραγματικής ζωής και του λόγου της συνείδησης, όπου τρωικές μάχες επιβίωσης και αυτοσυνείδησης συνεχίζονται ακόμα σε τόπους ερημωμένους από συμβολικό λόγο, όπου το κέρδος σημαίνει κέρδος και το άλγος σημαίνει άλγος, όταν κανένας από μηχανής θεός δεν εμφανίζεται για να τα συνενώσει σε ένα κοινό νόημα.

Συμπερασματικά, στον δραματικό χώρο της Λήμνου, μπροστά στο δίστομο άντρο όπου κατοικεί ο εξόριστος Φιλοκτήτης με την πληγή και το τόξο του, δημιουργείται η νέα συνείδηση του Νεοπτόλεμου, που με επίκεντρο το κέρδος επανερμηνεύει και ανανοηματοδοτεί τους συμβολισμούς του χρησμού, του τόξου και της πληγής κατακτώντας ένα νέο είδος συμβολικού λόγου. Στον ίδιο χρόνο ο Φιλοκτήτης διαμορφώνει με επίκεντρο το κέρδος μια νέα συνείδηση και κατακτά το νέο νόημα της ευσέβειας θεραπευόμενος οριστικά από το ανελέητο άλγος.²²

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ
karambela@gmail.com

---

22. Το κείμενο αυτό σε μια πρώτη μορφή παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο 42ο συνέδριο της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων. Ευχαριστώ θερμά τους “άνωνυμους κριτές” του περιοδικού *Λογείον*, που συνέβαλαν ώστε να πάρει το άρθρο την τελική του μορφή.